

# Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Cilt VII. Sayı: 2



Haziran 1949

## ABŪ MUHAMMAD AĦMAD BİN A'ṢAM AL-KŪFĪ'NİN KİTĀB AL-FUTŪĦ'U\*

Dr. AKDES NİMET KURAT

Tarih Profesörü

Abū Muḥammad Aḥmad bin A'ṣam al-Kūfī (ابو محمد احمد بن اعثم الكوفي) nin eseri şimdiye kadar açık olarak ancak farsça tercümesi vâsıtasıyla biliniyordu; muhtelif kütüphanelerdeki fârist el yazmalarından başka<sup>1</sup>, bu eserin bir de taşbasma tab'ı bulunduğu<sup>2</sup> — muhteviyatı ve hususiyeti malûmdu; fakat eserin aslı tam olarak meydana çıkmamış olmakla, İbnu A'ṣam'ın kitabı hakkında etraflı bir mütalâa yürütmek, bir tarih kaynağı olarak kıymetini tesbit ve takdir etmek imkânsız kalıyordu. Arap tarihçilerinin eserlerinde İbnu A'ṣam'ın şahsı ve eseri hakkında hiçbir malûmat verilmemekle, müellifin hal tercemesi bilinmediği gibi, aynı tarihçilerin bu müellifin eserini bilmemelikten gelmeleri, eserin kıymeti hakkında, haklı olarak şüpheyandıırıyordu. Farsçaya tercemesinden açıkça görüldüğü veçhile, İbnu

\* 1948 de Paris'te toplanan XXI. Enternasyonal Oryantalistler Kongresi'nde okunmuş tebliğdir.

<sup>1</sup> C. A. Storey, (*Persian Literature*, Sect. II. Fasc. I. 208/209 pp.) muhtelif hütüphanelerdeki 31 el yazmayı naklediyor; bunlardan en eskisi Ivanov'un kataloğunda gösterilen, ve baş kısmı eksik olan hieri 977 tarihlişidir (mil. 1569-70). Bu arada İstanbul kütüphanelerinden iki nusha naklediyor: Lâleli, No. 331 (Tauer kataloğu 285, hieri 1009-mil. 1600); Nûrı Osmaniye, No. 3064 (Tauer 286, hieri 1154-mil. 1741).

<sup>2</sup> Bombay, 1300/1882-3, 1305/1887. Büyük çapta 274 ss.

A'sam'in eseri bâriz bir şîi tesiri taşımaktadır<sup>3</sup>; dolayısıyla, sünni telâkkilerin kuvvet bulduğu sâhaladaki Arap müverrihleri tarafından ehemmiyetsiz telâkki edildiği ve tarih literatüründe kendisine yer verilmediği anlaşılmaktadır; *Kitâb al-Futûh* nüshalarının çok az olması, bu eserin lâyıki veçhile tanınmasına engel teşkil ettiği de uzak bir ihtimal sayılmaz.

İbnu A'sam'in adı ilk defa Abū Naşr Aḥmad bin Aḥmad bin Naşr al-Buḥārî tarafından hicrî 475 de (milâdî 1082-3) telif edilen *Tâc al-Kıṣaş*'da zikredildiği görülüyor<sup>4</sup>; fakat eserin tanınması, ancak farsçaya tercemesinden sonraki bir zamana aittir. *Kitâb al-Futûh*'un farsçaya çevrilmesi "Hârizm ve Horasan'da yüksek bir mevki işgaleden,, bir zatın teşvikiyle, hicrî VI. (milâdî XII.) yüzyılın sonlarında vukubulmuştur: hicrî 596 de (milâdî 1199 ) Muḥammad bin Aḥmad al-Mustavfî al-Haravî tarafından başlanmış ve Muḥammad bin Aḥmad bin 'Alî Bakr al-Kâtib al-Mabarnâbâdî tarafından ikmal edilmiş olmalıdır<sup>5</sup>. Tercemenin mukaddimesinde, bu eserin arapçadan farsçaya çevrilmesinin nasıl vukubulduğuna dair izahat veriliyor:

امام کمال الدین که مطوق حمایت این آشیانه و مقدم سندنه این استانه است حکایتی از کتاب فتوح که خواجه احمد بن اعثم الکوفی رحمه الله تألیف کرده است برخواند و عقلها در آن فصاحت و بلاغت خیره ماند و از ان غرایب و عجایب و تقلب حال و انقلاب احوال عالمیان حیران گشت بر لفظ کوه، باران بزرگوار رفت که این کتاب بانواع فواید مشحونست و خواص این کتاب از حد تقریر بیرون و از انواع مروّت و فتوّت و سخاوت و شجاعت و علم و حکمت و عقیدت و معرفت تجربه بسیار حاصل میکردد ایامی بایستی که کسی این کتاب را از عبارت عربی بیارسی آوردی تا عجمی چون عربی در یافتی (British Museum 24. A. f. 3 b)

Bundan sonra "Yüksek zatın,, bu eseri terceme işinin kendisine verilmesini muvafık bulduğunu, ve tercemeye hicrî 596 yılında başladığı anlatılıyor. Mütercim Muḥammad bin Aḥmad al-Mustavfî al-Haravî'yi himaye eden ve *Kitâb al-Futûh*'un farsçaya naklinde âmil olan yüksek hâminin adı bildirilmiyor; ancak İran devleti ile yakın ilişkilerden dolayı denmekle iktifa ediliyor. İşte bu terceme sayesinde, ki İbnu A'sam'in eseri büsbütün unutulup gitmekten kurtulmuş ve bir müddet sonra hayli tanınmış bir eser mahiyetini almıştır. Ḥvândamîr'in *Ḥabîb al-Siyer*'inde (Telifi 930 Hicrî - 1523/4 Milâdî) *Kitâb al Futûh*'un fârisî tercemesi zikredildiği gibi, İbnu Muḥammad Aḥmad tarafından hicrî 959 da yazılan (1553/4 M.) *Nigâristân*'da yine bu eserin farsça tercemesi nakledilmekte ve mukaddimede mahezler sayılırken, Ṭabarî'nin kitabından sonra, ikinci olarak İbnu

<sup>3</sup> E. G. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion*, I, 363: The historian al Al-A'tham of Kufa... is remarkable for its strong Shi'ite bias.

<sup>4</sup> Storey, 207: According to Abdul Muḥtadir he is mentioned in the *Tâc al-Kıṣaş*, which was composed A. H. 475/1082-3.

<sup>5</sup> Storey, 207.

(Tarih-i فتوح تصنیف احمد بن اعثم الكوفی بترجمه محمد بن احمد مستوفی) Kâtib Çelebi'nin, İbnu A'sam'in adını yanlış olarak yazmasına rağmen, eserinin arabca aslını görmüş olması muhtemeldir; *Kaşf al-Zunūn* da bu münasebetle şu kaydı buluyoruz: فتوح اعثم و هو محمد بن علی (ابو محمد احمد بن علی) المعروف بابن اعثم الكوفی و ترجمته - بالفارسیه - لاحمد بن محمد المستوفی المتوفی... (İstanbul tab'ı, Şerefüddin Yaltkaya neşri, s. 1239; Flügel tab'ı, 8907, 8919.) Kâtib Çelebi, galiba, müellifin adını, müstansihinin adıyla karıştırmıştır (Bk. ilerde). Hicrî X. yüzyılın ortalarında dahi İbnu A'sam'in eserinin çok nadir olduğu, elde mevcut nüshaların da tam olmadığı, fârisî tercemesinin, aslının ancak bir kısmını teşkil ettiği Mustavfî'nin tercemesinden, *Habîb al-Siyer* ile *Nigâristan*'daki kayıtlardan anlaşılıyor. Bundan başka İbnu A'sam'in adı, XVI. y. y. müelliflerinden Muşlih al-Din Lâri'nin *Mir'ât al-Advâr ve Mirkât al-Ahbâr*'ında da zikrediliyor<sup>6</sup>.

Avrupa ilim adamları arasında *Kitâb al-Futūh*, yine Mustavfî'nin tercemesi vasıtasıyla tanınmıştır. Bu hususta ilk kayıd, bildiğimize göre, Sir William Ouseley'in *Oriental Collections*'inde bulunuyor<sup>7</sup>. Burada İbnu A'sam'in essrine dair kısaca malûmat verilmekte ve farsça üç parça ve İngilizce tercemesi nakledilmektedir (Vol I. 63, 160, 333 ve devamı, vol. II, 58<sup>8</sup>). S. Ouseley, bununla İbnu A'sam'in ehemmiyetini tebarüz ettirmiş ve bu eseri "valuable work," diye tavsif etmişti. Ouseley'in bu kaydı iz bırakmadan geçmedi; meşhur müsteşrik Fraehn, müsteşriklerin Şark memleketlerinde yapacakları siyahatleri ve kütüphaneleri araştırmaları esnasında, ehemmiyet vermeleri lâzımgelen eserlerin bir listesini neşrederken (*Indications bibliographiques*, neşri tarihi 1845), İbnu A'sam'in de eserini kaydetmişti (16. p. No 53): کتاب الفتوح لابن اعثم الكوفی باصله العربی: (16. p. No 53) Fraehn, müellifin ölüm tarihini hicrî 314 (?) diye göstermiş, fakat bu tarihin nereden alındığını kaydetmemiştir. Fraehn'den sonra uzun

<sup>6</sup> Tâc al-Tevârih müellifi Hoca Sadeddin Efendi'nin farsçadan türkçeye tercümesi İstanbul Beşirağa kütüphanesi, No. 470, S. 8 b. Kemal Edib: Hadikat üs Su'adâ'da, Fuzûlî'nin de İbnu A'sam'den faydalanmış olduğunu bana şifahi söyledi.

<sup>7</sup> W. Ouseley, *The Oriental Collections*, consisting of original essays... Asia, Vol. I. London 1797. Ouseley, farsça tercemesinden iki nüshanın kendisinde ve bir nüshanın da Rev. Mr. Gerrands'in elinde bulunduğunu yazıyor. Bu nüshaların iki cildten ibaret olduğu, birinci cildin Peygamberin hayatını ve Ebubekir, Ömer ve Osman zamanını, ikinci cildin de Ali devri ve Ali'nin ölümünden sonraki devri ihtiva ettiği bildiriliyor. Halbuki mevcut nüshalarda (Gotha'daki arabca nüsha da dahil olduğu halde) *Kitâb al-Futūh*'un ancak Ebubekir zamanıyla başladığını görüyoruz. Storey tarafından nakledilen nüshalarda, Ouseley'in kaydettiği gibi, Peygamber zamanını ihtiva eden elyazma bahsedilmemektedir.

<sup>8</sup> Bunlardan birincisi Rodos (Rodod?) bahsidir ve şöyle başlar: ذكر فتح جزيره ذووس هم بر دست معاوية حين كويشده چون جزيره قبرس بر دست معاوية فتح شده و غنائم بسيار بر دست او امد انديشه كرد كه بجزيره ذووس رود و آن جزيره را هم فتح کنند در آن معنی نامه نوشته بامير المؤمنين عثمان رضی الله عنه و از و دستوری خواست

bir zaman İbnu A'sam'in eseri meydana çıkarılamadı, ve ancak, Alman-yadaki Gotha Dukalığının kütüphanesi, Pertsch tarafından tasnif edilerek, kataloğu neşredilince<sup>9</sup>, *Kitāb al-Futūh*'un baş kısmının bulunduğu anlaşıldı. (Pertsch, B. III. (1881) No. 1592). Pertsch, Ouseley'in naklettiği farsça metnin, arabca metinle aynı olduğunu görmüş, fakat elyazmanın başında, İbnu A'sam'in adı şüphe götürür bir şekilde yazılmış olduğundan, bu eserin arabca aslının kendisi mi, yoksa fârisiden tekrar arabcaya çevirilen bir nusha mı olduğunda tereddüde düşmüştü (III, 219: Ob die vorliegende arabische Redaction das Original der persischen Bearbeitung, oder eine Rückübersetzung der letzteren in das Arabische ist, muss ich dahingestellt sein lassen)<sup>10</sup>. Gotha'daki arabca nusha 162 varaktan ibaret olup, ilk üç halife, yani Ebu Bekir, Ömer ve Osman zamanını teferruatla anlattıktan sonra, Ali zamanının, eserin ikinci cildini teşkil edeceği kaydını taşıyormuş. Mustavfi'nin tercemesi, daha sonraki zamanı da ihtiva ile, Hüseyin'in Kerbelâ'deki şehadetine kadar gelmekle (Hicrî 60-M. 679), İbnu A'sam'in eserinin, Gotha nushasında dendiği gibi, devamının olması lâzımgeldiğini göstermekte idi. Nitekim, bu defa, galiba, Gotha nüshasının devamını teşkil etmesi lâzımgelen kısım, İstanbul'da Topkapı Müzesi Kütüphanesinde bulunmuştur.

*Kitāb al-Futūh*'un arabca tam aslı bilinmediği ve ancak Mustavfi tercemesine göre, müellifi ve eseri hakkında bir mutalâa yürütmek mecburiyeti olduğundan, Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Literatur*'unda (Supp. B. I, 220) bu eserin "romanvarî bir fütûhat hikâyeleri,,nden ibaret olduğu ileri sürülmüştü (Romanhafte Geschichte der Eroberungen). Storey'in *Persian Literature*'inde de aynı görüş serdedilmiştir (A popular romantic history of the early Caliphs (Sect. II. F. I. 207/208 p). Arabca aslının bulunmasını müteakib, bu mutaleanın artık kıymeti kalmadığını söylemeliyiz; çünkü İbnu A'sam'in eseri, popüler mahiyette bir tarih eseri olmakla beraber, sadece "a romantic history,,de değildir, sırasına göre ve bilhassa Türkistan ve Kafkas'taki fütûhat münasebetiyle, birçok mühim tarihî ve diğer kaynaklarda bulunmayan, bazı kayıtları da ihtiva etmektedir.

İbnu A'sam'in eserine (farsça tercemesi) ait malûmat: Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Literatur*'unda (Supp. Bd I, 220), ve *Enzykl. of Islâm* (II, 364) de bulunduğu gibi, farsça tercemesinin el-yazmaları hakkında Storey'in *Persian Literature*'ünde (Bk. yuk) malû-

<sup>9</sup> F. Wüstenfeld, İbnu A'sam'in Milâdi 1003 (Hicrî 394) te öldüğünü gösteriyorsa da (*Die Geschichtsschreiber der Araber*, Göttingen (1882) 253 S.), bunun, Fraehn'nin naklettiği 314 tarihini, yanlışlıkla 394 diye almasından ileri geldiği anlaşılıyor.

<sup>10</sup> Aynı mutalâa Storey tarafından da yürütülmüş ve Gotha'daki nushanın arabca aslını teşkil ettiğine dair tereddüd serdedilmiştir. II, 208: may be a retranslation from the Persian.



mat veriliyor<sup>11</sup>. Arabca aslından şimdiye kadar, bildiğimize göre, ilmi olarak yalnız Prof. Zeki Velidi Togan faydalanmış, ve bazı kısımlarını metin olarak neşretmiştir. (*Ibn Fadlan's Reisebericht*, m. y. ve İslâm Ansiklop. *Azerbaycan* maddesi; *Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert*. Körösi Csoma - Archivum. B. III. Heft 1 (1940). S. 47).

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki *Kitâb al-Futūh* iki cildedir, III. Ahmed Küt. No. 2956 ile kayıtlıdır<sup>12</sup>. Her iki cild kalın kâğıd üzerine, okunaklı iri nesihle yazılmış, ve çok iyi muhafaza edilmiştir; 28 × 18,5 sm. büyüklüğünde olup, her sahifede 25 satır vardır; fasıl başlıkları kırmızı (surh) mürekkeblidir; ikinci cildin sonunda müstensih-in adı ve bittiği tarih bulunuyor: Muḥammed bin 'Alî bin Muḥammed al-Ṭondḳay الطندقای (?); tarih 15. Rebülevvel 873 (30 Ekim 1468). Kâtib Çelebi'nin, İbnu A'sam'in adını محمد بن علی diye göstermesi, ya müstensih-i müellifle karıştırmısından veya, daha kuvvetli bir ihtimal ile, Muşlih al-Din Lārî'nin *Mir'ât al-Advâr*'ındaki yanlış kaydı nakletmesinden ileri gelmiştir. Farsçaya tercemesinin muhafaza edilen en eski nüshası Hicrî 977 yılında istinsah edildiğine göre (Storey, II, 208), Topkapı elyazması bundan yüz yıldan fazla eski olmakla da, ayrıca ehemmiyeti haizdir.

Birinci cild 267 varak olup, Osman'ın hilâfetinin sonlarıyla başlar ve halife Ma'mûn'a kadar gelir; ikinci cild 278 varaktır; Ma'mûn'un hilâfetinden Afşin'in Babek'i yenmesi (Hicrî 223 - M. 838) vak'asına kadar geldikten sonra, çok kısa bir şekilde Halife El-Musta'în Billâh'ın sonu ile biter (Zilhicce 252 - 866 M.)

*Kitâb al-Futūh*'u, Ṭabari, Belâzuri, Ya'qûbî, İbn al-Aşîr ve bilhassa Bal'âmî'nin eserleriyle baştan başa mukayesesi ayrı bir tetkik mevzu olduğundan, biz burada ancak umumî mutalealar ve ayrıca ikinci cildin bazı kısımları üzerinde durmakla iktifa edeceğiz.

Birinci cildin ilk sahifesi (1 a) kitabın adını taşır:

الجزء الاول من الفتوح تأليف الشيخ الامام الفاضل المحقق المتقن المورخ ابو محمد احمد بن اعثم الكوفي رحمه الله

Sonra elyazmanın sahiblerine ait bazı kayıtlar ve mühürler mevcuttur. Bu elyazmanın hangi kütüphane için tertib edildiği şu yazı ile açıklanmıştır:

<sup>11</sup> Bu malûmat esas itibariyle W. Morley'in *A Descriptive catalogue of the Historical Manuscripts in the Arabic and Persian languages, preserved in the Library of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (London 1854) adlı katalogta (S. 16, VIII) ve Ch. Rieu'nün *Catalogue of Persian MSS in the British Museum*, Vol. I. (1879), 151. p. Add 23, 495 de verilen kayıtlara da dayanıyor.

<sup>12</sup> İbnu A'sam'in eserinin mevcudiyetinden beni haberdar eden Bay Kıvameddin Buruslan ile, elyazmalardan, mevcut güçlüklerle bakmaksızın, faydalanmamıza imkân veren, Topkapı Sarayı Müzesi Direktörü sayın Tahsin Öz'e en derin teşekkürlerimi bildirmeyi kendim için bir borç sayarım.

برسم الخزانة العالية المملوكة المالكية المخدمية الربانية سيدي فرج مجد المقر المرحوم بردتک (؟) امير Memlûk beylerinden birine ait olduğu anlaşılan bu eser, galiba Mısır'ın Yavuz Selim tarafından zaptından sonra İstanbul'a getirilmiştir.

İkinci Cild Metnin başlangıcı, hem İbnu A'şam'ın adının hakikî şeklini, hem de yaşadığı zamanı ve müellifin kaynaklarını gösteren bazı ip ucu vermek bakımından ehemmiyetlidir:

[1 b] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَمَا تَوْفِیْقِیْ اِلَّا بِاللّٰهِ

قال ابو محمد احمد بن اعثم الكوفي حدثني ابو الحسين علي بن محمد القرشي قال حدثني عثمان بن سليم عن مجاهد عن الشعبي و ابي محص عن ابي وايل و علي بن مجاهد عن ابي اسحاق قال و حدثني نعيم بن مزاحم قال حدثني ابو عبدالله محمد بن عمر بن واقد الواقدي الاسلمي قال حدثني عبد الحميد بن جعفر عن زيد بن ابي حبيب عن الزهري قال و حدثني اسحق بن يوسف القراري قال حدثني ابو المنذر هشام بن محمد بن السائب قال حدثني لوط بن يحيى بن سعيد الازدي عن الحرث بن الحصين بن عبدالرحمن بن عبيدة التصير بن صالح بن حسين بن زهير قال و حدثني عمران بن عبدالعزيز بن عبدالرحمن بن عوف عن عبدالله بن يزيد عن صالح بن ابراهيم و زيد بن عبدالرحمن الواقفي و علي بن حنضله بن اسعد الشامي و غيرها

Yukarda adları geçen şahıslardan bazıları Tabarî tarafından da zikredilmektedir<sup>13</sup>; fakat bazılarının adlarına başka yerde rastlanmıyor. İbnu A'şam'ın yi zikretmesi, kendisinin Vâkıdî ile muasır olduğunu gösterir; Vâkıdî'nin Hicrî III. yüzyılda yaşamış olması hasebiyle<sup>14</sup>, İbnu A'şam'ın da hicrî III. yüzyıl ortalarında yaşadığını kabul etmek icabeder. Bununla müellifin terminus post quem'i meydana çıkmış oluyor; yaşadığı zamanın terminus ante quem'ine gelince bu hususta şu mütalâa variddir: Bal'amî'nin *Kitâb al-Futûh*'dan istifade ettiği kat'î olarak tesbit edilirse, Bal'amî'nin eseri Hicrî 352 de telif edildiğine göre<sup>15</sup>, bu tarih terminus ante quem teşkil eder; Abū Naşr Aḥmad bin Aḥmad bin Naşr al-Buḥārî'nin 475'te telif ettiği *Tâc al-Kıssaş*'ında İbnu A'şam'ın adı geçtiğine göre, müellifin bu tarihten çok önce yaşadığı muhakkaktır. Fraehn, İbnu A'şam'ın Hicrî 314 yılında öldüğünü yazıyorsa da, bunu nereden aldığını bulup çıkaramadık. Topkapı nushasındaki son vaka, El-Musta'în Billâh'in ölümünü teşkil ettiğine göre (Hicrî 252 = Mil. 866), İbnu A'şam'ın, bu tarihlerde yaşamış olması lâzımgelir. Bu suretle, İbnu A'şam Tabarî, Belâzurî ve Ya'qubî'nin muasırındır, ve dolayısıyla, Arab tarihçiliğinin parladığı Hicrî III. yüzyılda yaşayan mümtaz tarihçilerden biridir.

Yukarıda naklettiğimiz metnin devamı, İbnu A'şam'ın arabca aslı ile, Mustavfi'nin fârisî tercemesi arasındaki münasebeti açıkça göstermek

<sup>13</sup> عبد الحميد بن جعفر Tabarî, I, 1182; III. 190, اسحاق بن يوسف الازرق (?), Tabarî, I, 31, 39; لوط بن يحيى بن سعيد

<sup>14</sup> K. Broeckelmann, *Gesch. d. Ar. Lit.* I, 135.

<sup>15</sup> W. Barthold, *Enz. of Islam* I, 615-616.

ve aynı zamanda Topkapı Sarayındaki nushanın esas arabca aslı olduğunda şüphe bırakmamak bakımından mühimdir. بن اسمد الشامی و غيرها dan sonra metin şöyle devam eder :

İbnu A's a m, arabca aslı

[ Cild I, 1 b ]

ولا ذكروا هذا الحديث سرّاً و علانيةً و قد جمعت ما سمعت من رواياتهم على اختلاف لغاتهم فالفته حديثاً واحداً على نسق واحد وكل يذكر انه لما صار الامر الى عثمان بن عفان واجتمعوا اليه الناس ارسل الى عمال عمر بن الخطاب فاقربهم على اعمالهم التي هم عليها مدة يسيرة من ولايته ثم انه بعث اليهم فزلهم عن الاعمال و جعل يقدم اهل بيته و بنى عمه من بنى اميه فولاهم الولايات فولى عبدالله بن عامر بن كرز البصرة وولى الوليد بن عقبه بن ابى معيط الكوفة و اثبت معاوية بن ابى سفيان على الشام و عمرو بن العاص على فلسطين و عبدالله بن سعد بن ابى سرح على مصر ثم فتح الفتوح و درت عليه الاموال من سجستان وخراسان و فارس وكرمان و مصر و الشام و الجزيرة و العراق و درت عليه حلب و البلاد و هو مع ذلك يسير بسيرة مرضية لا يرى مسلمون منه الا ما يحبون

Mustavfî, farsça tercemesi

[ Brit. M. 24. A. f; 210 b — 184 b. ]

[ Bombay tab'i, 95 ]

ذکر خلافت امیر المؤمنین عثمان بن عفان رضی الله ذکر انواع سخنان که در خلافت امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه هرکس در حق او گفتند و آنچه احوال او نا پسنیدیده داشتند و خودها که در خلافت برو گرفتند ابو محمد احمد بن اعثم الکوفی رحمة الله علیه از مشاهیر ثقات و روات روایت میکند و میگوید که آنچه مردم در حق امیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه گفتند و افعال و اقوال از و نا مرضی داشتند از معتمدان روات بالفاظ مختلف و عبارات متفاوت شنیدم چون معنی یکی بود الفاظ و عبارات ایشانرا باختلاف لغات بر یک عبارت جمع کردم و در سلك یک ادا کشیدم راویان معتمد و ناقلان مصدق القول چنین روایت کردند که چون نوبت خلافت بامیر المؤمنین عثمان رضی الله عنه رسید عمال امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه را روزی چند معدود بر سر عمل بگذاشت پس ایشانرا معزول کردد آن ولایترا به بنی امیه که پسران عم و خویشان او بودند داد عبدالله بن عامر بن کرزرا به بصره فرستاد و کوفهرا بولید بن عقبه بن سعید داد و معاویه بن ابی سفيانرا بامارت شام بر قرار داشت و عبدالله بن سعد بن ابی سرح را در مصر بگذاشت و عمرو بن العاصرا در فلسطين مقرر فرمود پس فتحها و ولایات چون خراسان و سجستان و فارس و کرمان و مصر و شام و جزایر و عراق متواتر شد و اموال این ولایات متواتر و متعاقب نزدیک او می آوردند و به بیت المال می سپردند و او طریقها پسنیدیده و سیرتهاستوده پیش گرفته بود و با مکافه خلافت زندگانی نیکو میکرد و طریق عدل و انصاف میسپرد

Farsça metin daha uzun olmakla beraber (mütercim, arapça aslında olmiyan bir giriş yapıyor), arabcanın esas teşkil ettiği bellidir; bilhassa, İbnu A'sām'in, arapça metinde, yukarda kaydettiğimiz veçhile kendisine malûmat veren kimselerin adlarını zikretmesi ayrıca ehemmiyetlidir, ki bu kısım fârisî metinde yoktur.

İbnu A'sam'in arabca aslı meydana çıktıktan sonra, Bal'amî'nin eseriyle *Kitâb al-Futûh* arasındaki münasebetin mahiyetini tesbit etmek gerekiyor. Bal'amî'nin eserinden, Tabarî'den almadığı parçaların birçoğu. *Kitâb al-Futûh*'taki kayıtlara benzemekte, ve çok defa bir birine uymaktadır. *Taberî-i Kebîr Tercemesi* adıyla bilinen, Tabarî'nin Türkçeye tercemesi (elyazmaları ve basılmış metni)<sup>16</sup> haddi zatında Tabarî'nin değil, Bal'amî'nin eserinin tercemesidir; bu Türkçe Tabarî'nin bazı parçaları, İbnu A'sam al-Küfî'nin *Kitâb al-Futûh*'unda aynen mevcuttur; bu suretle, Bal'amî'nin sadece bir Tabarî tercemesi olmadığı ve bir kısmının başlı başına bir telif eseri olduğu nazariyesi yeniden kuvvet buluyor<sup>17</sup> (Bk. metinler kısmında).

Hicrî 104 yılında Carrâh al-Hakamî'nin Hazarlara karşı yaptığı sefer münasebetiyle *Kitâb al-Futûh*'da nakledilen malûmatla, aynı sefere ait<sup>18</sup> İbn al-Aşîr'in eseri arasında yakın bir münasebet görülüyor. İbn al-Aşîr'in ya doğrudan doğruya *Kitâb al-Futûh*'tan, veya müşterek bir kaynaktan faydalanmış olması lâzımgelir; aynı veçhile bu sefere dair Bal'amî'nin naklettikleri de İbnu A'sam'inkine çok benziyor; Tabarî'nin türkçe tercemesinde de buna çok yakın bir version naklediliyor (Bk. Metinler A. B. C.). İbnu A'sam ile İbn al-Aşîr'in müşterek ve İbnu Haldûn'dan başka diğer kaynaklarda bulunmayan, kayıtlardan biri de, Arab kumandanı Marvân bin Muhammad'in, Hazar kağanının payıthatı olan el-Baydâ şehrine kadar ilerlediği kayıdır. (İbnu A'sam, II, 194 a; İbn al-Aşîr, V, 132).

Diğer yandan, *Derbendnâme*'de<sup>19</sup> nakledilen ve gerek Tabarî'de ve gerek diğer kaynaklarda bulunmayan bazı kayıtlar, İbnu A'sam'in eserinde mevcuttur; Ya'kûbî ve Dinaverî'de mevcut olup, Tabarî'de veya Belâzurî'de bulunmayan bazı kayıtlara Bal'amî ile birlikte İbnu A'sam'in eserinde tesadüf ediliyor; bunlardan bazılarında ileride işaret edeceğimiz. Bunlardan başka İbnu A'sam'in eseriyle, İbn al-Aşîr'in tarihinde bazı yerler arasında münasebet olduğu görülüyor İbnu A'sam'in eserinin arapça aslının meydana çıkmasıyla, bu suretle klâsik Arap tarihçiliğinin başlangıcı ve parladığı III. ve IV. yüzyıl kaynakları arasındaki münasebetleri bir daha gözden geçirmek icabettiği de anlaşılmaktadır.

\* \* \*

<sup>16</sup> Elyazmaları, İstanbul ve Avrupa'da muhtelif kütüphanelerde mevcuttur. Burada British Museumdaki nushadan faydalanılmıştır. Or. MSS 31.A.K.

<sup>17</sup> Bal'amî'nin en eski nushasının Edirne'de, Selimiye Kütüphanesinde olduğu anlaşılıyor (No. 1570); maalesef bu nushayı ele geçirmek mümkün olmadı. Bk. Zeki Velidi Togan, *İbn, Fadlan's Reisebericht*, S. 253.

<sup>18</sup> Bu sefer ve kaynaklarına dair: M. Kmosko, *Araber und Chasaren. Körösi Csoma Archivum* (1924 ve 1925). Türkçe tercümesi: *Türkiyat Mecmuası*, III (1926-1933), 133 - 155 SS.

<sup>19</sup> *Derbend-Nameh or the History of Derbend*, translated from a select Turkish version, by Mirza A. Kazem-Beg. St. Petersburg 1851. 56 ncı ve 57 ncı fasıllar.



*Kitâb al-Futūh*'un en enteresan kısımlarından biri de Türkistan'da Arab futuhatına ait malûmattır. Bu mesele Profesör H. A. R. Gibb tarafından esaslı bir şekilde araştırılmış ve mühim neticeler elde edilmişti<sup>20</sup>; Gibb, İbnu A'sam'in eserini görememişti; fakat vardığı sonuçları İbnu A'sam'in *Kitâb al-Futūh*'u teyit edici mahiyettedir. *Kitâb al-Futūh*'ta fazla yeni malûmat olmamakla beraber, bazı teferruat ehemmiyetlidir. Kuteybe bin Muslim'in Harizm ve Semerkand seferlerine ait kısımlar<sup>21</sup>, *Kitâb-al-Futūh*'ta, Bal'amî (Zottenberg tercemesi) ve Tabarî'nin türkçe tercemesindeki kayıtlarla, hemen hemen aynıdır; yalnız İbnu A'sam'in eseri daha esaslı ve etraflıdır; Semerkand'in muhasarası ve yapılan musalahaya ait fazla teferruattan başka, Kuteybe bin Muslim'in Soğd ihşidi Gurek bin İhşid'e verdiği ahidnamenin metni olduğu gibi nakledilmektedir, ki<sup>22</sup> bu metin diğer herhangi bir kaynaktan bulunmuyor. Tabarî, Balâzurî ve Ya'kübî bu metinden kısaca bahsetlerler; Bal'amî ise (Zottenberg tercemesi) mufassal olarak naklediyor; Tabarî'nin Türkçe tercemesinde de bu ahidnamenin geniş bir hulâsası mevcuttur. İbnu A'sam'de verilen bu ahidname, bildiğimize göre, Arab fatihleri ile yerli Türkistan hükümdarları arasında akdedile gelen uzlaşmalar hakkında tam bir fikir veren ilk diplomatik vesikadır. Bu ahidnamenin enteresan ciheti de akdedildiği tarihtir: İbnu A'sam metninde Hicrî 94 yılı gösterilmiştir; halbuki Bal'amî (Zottenberg) de 93, Tabarî'de 93 tarihleri verilmişse de<sup>23</sup>, Ya'kübî'de tekrar 94 tarihi gösterilmiştir<sup>24</sup>. Ahidnamenin sureti en doğru olarak İbnu A'sam'in eserinde muhafaza edildiği veçhile, tarihinin de yanlış olmaması lâzımgelir. Hele Ya'kübî tarafından aynı tarihin nakledilmiş olması, 94 yılını tasdik eder mahiyettedir. Semerkand civarında Soğdlardan kalan harabelerde Rus arkeologları tarafından yapılan araştırmalar esnasında, Soğd ihşidleri Tarhun ve Gurek'e ait bazı malzeme bulunduğunu ve Türkistan'a ait en eski arabca bir vesikanın meydana çıktığını Rus neşriyatından öğreniyoruz<sup>25</sup>. Bu arabca vesika 718 tarihine ait bir mektuptur. Günün birinde Kuteybe'nin Gurek'e verdiği ahidnamenin arabca aslı veya soğdca tercemesi bulunması da uzak bir ihtimal sayılamaz; o zaman İbnu A'sam'in verdiği malûmatı kontrol etmek daha kolay olacaktır.

*Kitâb al-Futūh*'da Arabların Horasan ve Sicistan'daki seferlerine dair de enteresan malûmat bulunuyor; fikrimize göre Tabarî ve Bal'amî'de,

<sup>20</sup> H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*. James G. Forlong Fund, Vol. II. 1923.

<sup>21</sup> Bk. A. N. Kurat, *Kuteybe bin Muslim'in Harizm Semerkand'ı zabtı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VI (1948), Sayı: 5, SS. 385-420.

<sup>22</sup> Yine, 419-420 S.

<sup>23</sup> Tabarî, II. 1241.

<sup>24</sup> Ya'kübî, II, 344.

<sup>25</sup> Yu. K r a ç k o v s n i'nin redaksiyonu altında, *Sogdiyski Sbornik*. Leningrad 1934. Diğer rusça neşriyat için bk. A. N. Kurat, y. a. g. yazı.

Sicistan ve Ceyhun'un ötesindeki türkler hakkında mevcut malûmata, *Kitâb al-Futûh*'da nakleđilen kayıtları da katarsak, arabların Türkistan'ı istilâları sırasında Türk unsurunun hem Sicistan'da, hem Türkistan'da zannedildiğinden çok daha kuvvetli bir faktör oldukları anlaşılır.

*Kitâb al-Futûh*'un enteresan taraflarından biri de hazarlara ait kısımlarıdır. Bu malûmat şu fasıllarda bulunuyor: (Cild II).

ذکر دخول الجراح بن عبدالله الحكمی بلاد ارمینیه و ما كان منه فی الخزر [179 a - 182 a] — ذکر محاربة الجراح بن عبدالله مع الخزر [182 b - 184 a] — ذکر امر سعید بن عمرو الحرشی و خروجه الى الخزر [184 a - 189 a] — ذکر ولاية مسلمة بن عبدالمك و عزل سعید بن عمرو الحرشی [189 a - 197 b] — اخبار ارمینیه و اذربيجان [235 b] — ارمینیه و اذربيجان [241 b] — ذکر تزویج یزید بن اسید بن زافر السلمی الى ملك الخزر [241 b - 242 a] — ذکر انتقاض الخزر علی المسلمین بعد موت خاتون [242 a - 243 a] — ذکر ولاية سعید بن مسلم بلاد ارمینیه و ما نزل بالمسلمین منه فی ولايته [249 b - 250 b].

Burada saydığımız başlıklar - son cümleden başka - Bal'amî'de (Zottenberg tercemesi; ve Taberî'nin Türkçe tercemesi) aynen bulunmakta, ve İbnu A'sam'in eseriyle Bal'amî arasındaki yakınlık bir daha açıkça görülmektedir; fakat *Kitâb al-Futûh*'da teferruat bulunuyor; bunlardan bazılarını naklediyoruz: Cerrâh bin Abdullah al-Ĥakemînin Hicrî 104 de, Hazar prensi Barsbek tarafından yenilerek kafası kesildikten sonra, kurtulmağa muvaffak olan Arab askerlerinden birinin "Sakleb,, olduğu ve Halife Hişam'a Cerrâh'ın âkibetini bildirdiği naklediliyor; قال وخرج رجل من عسكره یسمى صقلبا فلم یزل یسير الى هشام بن عبدالمك فدفع اليه خاتم II, 183b الجراح و خبر بخبره و خبر اصحابه و كيف قتلوا Bu kısım Bal'amî'de yoktur ve Arab ordusunda bu sıralarda Slav menşeli kölelerin buldukları bir daha teyit edilmektedir. Arabların Semender civarını yağmadan sonra Saklebiye sahasına yaptıkları akın da ayrıca ehemmiyetlidir: ثم انه اغار علی السقالیه و ما یلیه من اصناف الکفار و سی منهم عشرين الف اهل یت ثم اقبل (194 a) (Bu kayıd Bal'amî ve Tabarî'nin Türkçesinde de mevcuttur ve arab kaynaklarındaki "Şakleb,, (Şakälibe) problemini bir daha gözden geçirmek lüzumunu hissettiriyor<sup>26</sup>.

<sup>26</sup> Bu mesele Zeki Velidi Togan tarafından uzun uzadıya incelenmiştir. (bk. *Ibn Fadlan's Reisebericht*, 295-331 SS; sonra: *Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert*, Körösi Csoma Archivum, Bd.III (1940), 92-64 SS. Zeki Velidi Togan, İbnu A'sam'in burada zikrettiği «El-Sakalibe»nin haddi zatında slav ırkıdan olanlar değil. aşağı ve rta İdil (Volga) boyundaki fin ve türk menşeli kavimler olduğunu iddia ediyor. Fikrimize göre bu iddia ikna edici değildir. Marvân b. Muĥammad kumandasındaki 150 bin (sic!) kişilik bir arab ordusunun bu sefer eenasında Volga nehrine kadar gittiğini ve hattâ Orta Volga boyunca tahrip ettiğini kabul etmek, imkânsız telâkki edilmelidir; Arabların bu sefer esnasında Kafkas sâhasını aştıklarına ihtimal verilemez; burada adları geçen السقالیه nin Kuban boyundaki Slavlar olması lâzımgelir; bu kısım, belki de metine sonradan ilâve edilmiştir ve Tmutarkan (Tamarhan)daki Slav-Rus kolonisi göz önünde tutularak yazılmıştır.

Hicrî 104 ve daha sonraki Arab - Hazar mücadelesi münasebetiyle kaynakların birçoğunda Hazar kağanının oğlundan bahsediliyor, ve bazılarında bunun adı naklediliyor: Bal'amî (Zottenberg) Barkhebek<sup>27</sup>; türkçe tercemesinde: بارچنك<sup>28</sup>; *Derbendnâme*'de: باشنك<sup>29</sup>. İbnu A'sam'de bu isme çokça rastlanır; fakat noktalamalar eksik veya fazla olmakla, muhtelif şekilde nakledilmiştir; ancak bir defa açık olarak بارسيك<sup>30</sup> diye yazılmıştır<sup>30</sup>, ki Hazar prensinin hakikî adı da böyle olacaktır; nitekim Ermenî müverrihlerinden Ghevond'ın eserinde, bu sıralardaki Arab-Hazar münasebetlerinden bahsedilirken, Kağanın annesinin adı Parsbit diye gösterilmiştir (Bunun doğrusu Parsbek veya Parsbey olmalı)<sup>31</sup>. Bu suretle Hazar şahıs adlarından biri daha meydana çıkmış oluyor ve bunun türklere adet olduğu veçhile, bir hayvan adıyla ilgili olduğu görülmektedir (Başka bir ad, şayet Hazar kağanı muhaberati sahih ise, "Bulan,, kağandır<sup>32</sup>). İbnu A'samde Hazar kağanının adı da nakledilmişse de, kat'î olarak çözülemiyor: نامطر

Sa'îd bin 'Amr al - Haraşî'nin hazarlara karşı seferi ve bu münasebetle arablara yardım eden, hazarlar hakkında malûmat veren "alaca atlı süvari,, ve "beyaz atlı süvari,, hikâyesi, diğer kaynaklarda da (Bal'amî, *Derbendnâme*, ve kısaca İbn al-Aşîr<sup>33</sup>), *Kitâb al-Futûh*'da daha teferruatlıdır, ve bütün mevcut versiyon'ların en eskisi olduğu intibahı veriyor.

Başka kaynaklarda bulunmayan enteresan teferruatın biri de: Marvân bin Muḥammad'ın, Bâb al-Ebvâb'a yeniden vali tayin edilmesini mütaakib hazarlara karşı yaptığı sefer esnasında, Asad bin Zâfir ab-Salmî'yi, ve sonra Kavşar bin al-'Avsâd al-'Anbarî'yi hazarları keşfe göndermesi hikâyesidir (Bu kısım Zeki Velidi Togan tarafından neşredilmiştir, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, 296-98); bu keşif münasebetiyle hazar kumandanlarından Hezâr Tarhan'ın adı geçiyor; bu isim Bal'amî'de ve *Derbendnâme*'de de mevcuttur; fakat İbnu A'sam'de nakledilen teferruat bulunmuyor. Yine Marvân bin Muḥammad'ın Kafkasya'daki faaliyeti münasebetiyle Bâb al-Ebvâb'a yakın Lekiz (لكيز) (metinde كيز) melikinden bahsedilirken, bunun adı da zikredilmiştir: اويس بن بسناس (muhtelif tarzda); aynı adı (ve muhtelif şekilde) Bal'mî de (Zottenberg) ve Ṭabarî'nin türkçe tercemesinde (اويس بن لستائيش) ve *Derbendnâme*'de buluyoruz; Ṭabarî Balâzurî, Ya'kûbî ve İbn al-Aşîr de Lekiz melikinin adı geçmiyor; *Kitâb al-Futûh*'da

<sup>27</sup> Zottenberg, IV, 271, 274.

<sup>28</sup> Brit. Mus. nushası 403 a, 404 a, 405 b. v. b. y.

<sup>29</sup> *Derbendname*, S. 72.

<sup>30</sup> İbnu A'sam, II, 185 a; diğer şekilleri: بارسيك, تارسينك.

<sup>31</sup> *Istoriya Chalifov*, Vardapet Ghevond. Ermeniceden ruseya tercüme eden Patkanov, St. Petersburg 1862, s. 72.

<sup>32</sup> P. K. Kokovtsev, *Yeureysko-Chazarykaya perepiska*, Leningrad 1932 s. 73.

<sup>33</sup> (Bulak tab'ı) V, 119,

ايريس بن بسباس e ait hikâye, başka yerdekilerden çok daha tafsilâtlıdır. Bildiğimize göre ne Bal'amî'de ve ne de diğer islâm kaynaklarında, Balâzürî'deki kısa bir kayıd müstesna<sup>34</sup>, Abū-Ca'far al-Manşūr'un Ermenistan ve Azerbaycan valisi Yezid bin Üsayd bin Zāfir al-Salmî'nin Hazar kağanının kızıyla evlenmesi hikâyesine rastlanmıyor. İbnu A'sam'in eserinde (241 b) bu vak'a teferruatıyla anlatılmakta, ve Hazar prensesinin ("hatun,, deniliyor) gelişi, ve kendisine refakat eden katar tasvir edilmektedir (Bk. Metin). Hazar prensesinin, Yezid bin Üsayd ile ancak iki yıl yaşadığı, sonra öldüğü, iki çocuğu kaldığı, Arab valisinin bundan çok müteessir olduğu, hazarların ise, "hatunun,, arablar tarafından zehirlendiği ileri sürülerek Azerbaycan ve Erminiye'ye büyük bir akın yaptıkları anlatılıyor. Bu rivayetler, Bal'amî'de ve diğer kaynaklarda bulunmıyor; fakat Ermeni müverrihlerinden, yukarda adı geçen, Ghevond bundan bahsediyor<sup>35</sup>.

*Kitâb-ul-Futūh*'un ehemmiyetli yerlerinden biri de, Kafkasya ve hazar arazisindeki yer adlarına ait kısımlarıdır. Bilhassa Bâb al-Ebvâb çevresi ve hazar memleketindeki şehir ve kavim adları, ayrıca enteresandır. İbnu A'sam'in eserinde, Arab coğrafyacıları, Tabarî ve Bal'amî (Zottenberg tercemesi) tarafından nakledilen isimlerin büyük bir kısmını görüyoruz; *Hudūd al-'Âlam*'de nakledilen adların da birçoğu vardır; fakat birçok adların noktalamaları eksik olduğundan, bunların doğru-dürüst okunmasını müşkülleştiriyor. Maamafih, diğer kaynaklardaki malûmata ve Kafkas toponomie'sine istinaden, *Kitâb al-Futūh*'daki yer adlarını tesbit etmek mümkün gibi görülüyor. Arab askerlerinin fuhat marsurut'u zikredilirken, birçok yer ismine rastlıyoruz; bundan bazı Hazar şehirlerin mevki hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Ezcümle ترغوا (Tarki-یرغوا) ile سمند (Semender) in, zannedildiği gibi aynı olmadığını istidlâl etmek mümkündür. Carrâh bin'Abdullah al-Hakemî'nin Hicrî 104de yaptığı seferin yolu şöyle gösterilmiştir: Bâb al-Ebvâb, Nahr-al-Rân, Kale-i Huşayn-Yargu (Targu), Balancar, Vanandar (yer adı), Samandar, جبل الكيل Rustâk-i Şakî. Venender (ونندر) in zikredilmesi, Zeki Velidi Togan'a uzun boylu münakaşalara sebebiyet veren bu ismin mahiyetini ve mevkiini doğru olarak tesbite imkân vermiştir<sup>36</sup>; galiba, Minorsky'nin (ve

<sup>34</sup> Balâzürî (Bulak tab'ı) s. 217: ولما استخلف المنصور رحمه الله ولي يزيد بن اسيد السامى ارمنييه: فكتب اليه المنصور بأمره بمصاهرة ملك الخزر ففعل وولدت له ابنته منه ابناً مات في فاسيا.

<sup>35</sup> Ghevond, s. 92. Ermeni müverrihi, Arap valisi Yezid ile evlendirilen Hazar prensesinin adını «Hatun» diye gösteriyor; yalnız prensesin çocuklarından bahis geçmiyor. Yezid bin Üseyd'in Hazar kağanının kızıyla evlenmesi, «Hatun» un kalabalık bir maiyetle gelişi, erkânı, hediyeler ve köleleri hakkında, Ermeni tarihçisi Léonce'nin eserinde anlatılmaktadır (ed. K. Ezeantz) Chap. 31, SS. 131-33. (Bk. P. Peeters, *Les Khazars dans la Passion de S. Albo de Tiflis*. Annalecta Bollandiana, T. LII. Bruxelles-Paris 1934, 21-56 pp.; bizi ilgilendiren yer: 33. s.

<sup>36</sup> Bk. Zeki Velidi Togan, *Välkersch. d. Chaz*. Körösi Csoma Archivum, Bd. III. 47-51 ss.



Artamonov'un) iddiasının hilâfına olarak, bu meselede Zeki Velidi Togan haklıdır ve "Venender,"lerin, Minorsky'nin kabul ettiği gibi<sup>37</sup>, Bulgarlarla (Onoghundur) ilgisi yoktur.

Hazar tetkiklerinin yeniden canlandığı bu sıralarda, İbnu 'Aşam'ın *Kitâb al-Futūh*'unun meydana çıkarılması, çok karışık bir problem olmakta devam eden Hazar Tarihi araştırmalarına bazı yeni görüşler katacak mahiyettedir; bundan ötürü *Kitâb al-Futūh*'un salâhiyetli bir tarihçi ve arabist tarafından bir an evvel neşrini temenni etmek yerinde olur. Bu eser hakkında verilen bu kısa izahattan bile, *Kitâb al-Futūh*'un artık "romantik bir tarih hikâyeleri," karakterinde olmadığını gösterdiğimizi sanıyoruz. Bu eser, Tabarî, Balâzurî, Ya'kübî ve bilhassa İbn al-Aşîr'in tarihleri derecesinde yüksek bir kaynak olmasa dahi, muhakkak, ki tarihî kıymeti mühimdir. *Derbendnâme*'de tesadüf ettiğimiz en eski rivayetler, Bal'amî ve İbn al-Aşîr'deki bazı kısımlar, ya doğrudan doğruya İbnu A'sam'in eserinden, veya müşterek bir kaynaktan alınmış olmalıdır; bütün bu cihetlerin aydınlatılması, yukarıda da söylediğimiz gibi, ayrı bir araştırma mevzuu teşkil etmektedir.

<sup>37</sup> *Hudūd al-Âlam* (Minorsky neşri) 465-471 ss.

## METINLER

A. İbnu A'sam al-Kūfī, *Kitāb al-Futūh*, II, 179 a - 181 b.

[II, 179a] ذكر دخول الجراح بن عبدالله الحكيم بلاد ارمينية وما كان منه في الخزر

قال ثم دعا يزيد بن عبد الملك بالجراح بن عبدالله الحكيم فمعه له عقداً و ضم اليه جيشاً كثيراً و امره بالمسير الى بلاد ارمينية قال فسار الجراح بن عبدالله في جيش عرمرم حتى دخل الى بلاد ارمينية و تسامعت به الخزر فهربوا من بين يديه حتى صاروا الى مدينة الباب و الابواب قال و سار الجراح بالمسلمين الى ان صار الى بردعة فتزل بها اياماً حتى استراح اصحابه و ارحوا دوابهم ثم رحل من هنالك حتى عبر نهر الكرك | و سار يريد الباب و الابواب فلم يزل كذلك حتى صار الى نهر يقال له روياس على فرسخين من مدينة الباب فتزل هنالك حتى ارسل الى ملوك الجبال فاقبلوا اليه من كل ناحية فلما عزم على المسير الى الخزر رحلت عن مدينة الباب حتى لحقوا بلادهم و اقبل الى الجراح بن عبدالله رجل من اهل تلك الناحية من اصحابه فقال ايها الامير اخبرك ان ارييس ابن بسباس ملك بلاد الكرك قد بعث الى ملك الخزر يخبره بمسيرك الى ما قبله فاعمل على حسب ذلك قال فامر الجراح بن عبدالله مناديه فنادى في المسكر الا ان الامير مقيم هاهنا ثلاثة ايام فاستكثروا من الزاد و العلف و الحطب و ما يحتاجون اليه قال فنادى المنادى بذلك في المسكر و ارسل ارييس ابن بسباس الى ملك الخزر اعلم ايها الملك ان الرجل مقيم ثلاثاً فلا تبرحن من موضعك قال فعزم ملك الخزر فلما كان الليل و هادت العيون امر الجراح بن عبدالله اصحابه بالرحيل نحو الباب و الابواب قال فرحل المسلمون في جوف الليل و لهم ثلاث مشاعل قد رفعت في عسكرهم مشعلة عظيمة في اول المسكر و اخرى مثلها في وسط المسكر و اخرى في اخره ثم ساروا حتى انتهوا الى مدينة الباب و الابواب فاذا ليس فيها احد من الخزر قال فدخلها المسلمون و خرجوا من الباب الاخر قال و نزل الجراح بعسكره عند عين باب الجهاد على نصف فرسخ من مدينة الباب فلما اصبح دعا برجل من اصحابه فضم اليه ثلاثة الاف فارس و قال له سرحتي توافي ارض خيداق فلا تدعن لاهلها شيئاً الا اغرت عليه و اقتل من قاتلك و انظر لا تطلع الشمس الا و انت في عسكري معي على نهر الزان قال و سار الجراح فيمن بقي معه و هم عشرون | الفاً حتى نزل على نهر الزان على ستة فراسخ من مدينة الباب فلما اصبح فايداه اللذان وجه بهما و معها نيف على عشرة الاف فارس من الماشية و ثلاثة الاف رأس من السبي قال و بلغ بارسبيك ابن خاقان ملك الخزر بان الجراح بن عبدالله نزل بنهر الزان في خمسة و عشرين الفاً من العرب و انه قد اغار و قتل و غنم غنائماً كثيرةً فنادى في اصحابه ثم سار في اربعين الفاً حتى صبح نهر الزان قال و دنا القوم بعضهم من بعض و الجراح بن عبدالله يومئذ على بغلة له دها فقال ايها الناس انه ليس لكم من فيثة تلجاؤن اليها بعد الله غيري و قد علمتم من قتل منكم فالى الجنة و من ظفر فالنسيمة و الذكر الحسن قال ثم تناوش القوم فاختلفوا ساعة و ارتفع الهمج و القتام فصارت الريح على الخزر فولوا منهزمين و اتبعهم المسلمون يقتلونهم حتى بلغوا الى موضع يعرف بالحصين و قد قتل منهم خلق كثير قال فغمم الجراح

[II, 180a]

واصحابه من غنائم الخزر شيئاً كثيراً و اقبل حتى نزل على الحصين يومه ذلك قال و نزل  
اهل الحصين في الامان و صالحوه على مال فقبل ذلك منهم ثم حولهم الى ارض يقال لها  
حيران فانزلهم هنالك ثم انه سار من الحصين حتى صار الى مدينة مدن الخزر يقال لها رعوفا<sup>1</sup>  
فاقام عليها ستة ايام يحاربهم ثم انهم سألوا الصلح بعد ذلك فاجابهم الجراح الى ما ارادوا  
و حولوهم الى رستاق يقال له رستاق قبله فانزلهم بقربة يقال لها الفسانيه ثم سار الجراح من مرعوفا<sup>1</sup>  
حتى صار الى البلنجر قد جمعوا نيفاً على ثلثماية عجلة فشدوا بعضها على بعض و جعلوها حول حصنهم  
كما دار الحصن ليمنعوا بتلك العجل حصنهم | قال فوثب رجل من اصحاب الجراح الى سيفه فاستله عن  
نعمده ثم نادى باعلى صوته من يهب نفسه لله فاجابه المسلمون الى ما سأل فقال اتبعوني فاتبعه قريب  
من مائة رجل بالسيوف و تقدموا نحو تلك العجلة و سهام الكفار تأخذهم من فوق السور  
و هم يتقدمون حتى اذا دنوا من العجل تقدم رجل منهم فضرب حبل عجلة منها فقطع الحبال  
و انحدرت العجل تتبع بعضها بعضاً منحدرة حتى صارت الى عسكر المسلمين قال و اشتد  
الحرب بين المسلمين و بين اهل بلنجر ساعة من النهار ثم انهم انهزموا و اخذ المسلمون  
الحصن عنوةً بجميع ما فيه قال و هرب صاحب البلنجر في نحو من خمسين رجلاً من الخزر حتى صار  
الى قريب من سمندر و صارت البلنجر بما فيها من الاموال و النساء و الذرية في ايدي المسلمين  
فانشا رجل منهم يقول شعرا قال و اخذ الجراح امرأة صاحب البلنجر و اولاده و خدمه  
فنادى عليهم فبلغوا ثلاثين الف درهم فاشترهم الجراح بماله ثم جعلهم في عزلة قال و خاض  
الناس في ذلك فقال قائل منهم ما اشتراها الا لجمالها و قال قائل ما اشتراها الا لمالها و قال  
بعضهم ما اشتراها الا لشرفها في الخزر قال و بلغ الجراح ذلك فنادى في الناس فجمعهم ثم  
قال انه قد بلغني ما تكلمتم به في امر هذه المرأة و اني لهم اشترتها لمالها و لا لجمالها و لا لشرفها  
و لكنني احببت ان اردتها الى زوجها و اردته الى مدينة هذه ليكون لها مصلحه و مجازاً لمن  
ارسله الى امير المؤمنين يزيد بن عبد الملك قال فقال الناس جزاك الله خيراً ايها الامير فقم ما  
رايت قال ثم بعث الجراح الى صاحب البلنجر فاعطاه الامان و اعلمه انه راد عليه اهله  
[II, 181a] و ماله و ولده و خدمه و انه مقرر في ارضه قال فاقبل صاحب البلنجر الى الجراح بالامان |  
فرد عليه اهله و ماله و ولده و خدمه و اقره في بلده ثم سار الجراح من ارض البلنجر  
في جماعة المسلمين حتى نزل على ارض الوبيدر<sup>2</sup> و هم يومئذ اربعمون الف بيت فلما نظروا  
الى عسكر المسلمين قد نزل عليهم جزعوا لذلك و عظم لديهم ثم انهم سألوا الصلح فاجابهم  
الجراح الى ذلك و اخذ منهم اموالاً كثيرةً و عزم على المسير منها الى سمندر قال و اذا  
كتاب ورد عليه من صاحب البلنجر مكتوب فيه ايها الامير اني قد احببت ان احسن اليك كما  
احسنت الي و اكايفيك على فلك الجميل برك على اهلي و مالي و ولدي و خدمي اخبرك ايها  
الامير انه قد اجتمع عليك من الخزر جمع عظيم لا طاقة لك بهم و قد انتقضت عليك ملوك  
الجيال فاذا ورد عليك كتابي هذا فلا تضعه من يدك حتى تقبل راجعاً من موضعك الذي  
انت فيه فاني خايف عليك و على من معك من اصحابك قال فلما ورد كتاب صاحب البلنجر  
على الجراح بن عبدالله نادى في اصحابه بالرحيل فرحل و رحل الناس معه راجعين الى نحو  
من جبل الككل ثم ساروا من رستاق الى رستاق حتى انحط الجراح و اصحابه على رستاق  
يقال له تشكي قال و ادركهم الشتاء فاقام الجراح و اصحابه هنالك ثم كتب الى يزيد بن  
عبد الملك يخبره بما فتح الله على يده من الكفار و يسأله المدد قال فلما ورد كتاب الجراح

<sup>1</sup> يرغوا - ترغوا<sup>2</sup> الوبيدر

على يزيد بن عبد الملك عزم ان يمدد بخيل ورجال يقوى بهم الحزر قال وارسل ايضاً اهل العراق الى يزيد بن عبد الملك يشكوا عاملهم فزوله وولى مكانه عمر بن يزيد بن هبيرة الفزاري قال فقدم عمر بن يزيد عاملاً على العراقيين جميعاً البصرة والكوفة ودان له الناس بالسمع والطاعة والجراح بن عبدالله مقيم بارض شكي يتوقع المدد بان يأتيه من الشام حتى اذا انقضى عنه الشتاء اذا الخبر قد ورد عليه بان يزيد بن عبد الملك قد مات قال وكان ملك يزيد بن عبد الملك اربع سنين و شهراً واحداً وتوفي ليلة الجمعة لاربع [II, 181b] ليال بقين من شعبان سنة خمس و مائة وهو يومئذ ابن اربعين سنة والله اعلم

و صار الامر الى اخيه هشام بن عبد الملك

فاقر الجراح بن عبدالله على بلاد ارمينية و وعد ان يمدد بجيش لمحاربة الحزر .

*B. Ibn al-Asir, De Goeje tab'i, V, 83-84; Misir tab'i, V, 45 - 46*

ذكر ولاية الجراح ارمينية و فتح بلنجر وغيرها

لما تمت الهزيمة المذكورة على المسلمين طمع الحزر في البلاد فجمعوا وحشدوا واستعمل يزيد ابن عبد الملك الجراح بن عبدالله الحكيم حينئذ على ارمينية و امدد بجيش كشف و امره بتزوي الحزر وغيرهم من الاعداء و بقصد بلادهم فسار الجراح و تسامع الحزر به فعادوا حتى نزلوا بالبواب و الابواب و وصل الجراح الى بردعة فاقام حتى استراح هو و من معه و سار نحو الحزر فعب نهر الكبر فسمع بأن بعض من معه اهل تلك الجبال قد كاتب ملك الحزر يخبره بمسير الجراح اليه فحينئذ امر الجراح مناديه فنادى في الناس أن الامير مقيم هنا عدة ايام فاستكثروا من الميرة فكاتب ذلك الرجل الى ملك الحزر يخبره أن الجراح مقيم و يشير عليه بترك الحركة لئلا يطعم المسلمون فيه فلما كان الليل أمر الجراح بالرحيل فسار مجدداً حتى انتهى الى مدينة الباب و الابواب فلم يزل الحزر فدخل البلد فبث سراياه في النهب و الغارة على ما يجاوره ففتموا و عادوا من القدر و سار الحزر اليه و عليهم ابن ملكهم فالتقوا عند نهر الران و اقتتلوا قتالا شديداً و حرص الجراح اصحابه و اشتد القتال فظفروا بالحزر و هزموهم و تبعمهم المسلمون يقتلون و يأسرون فقتل منهم خلق كثير و غنم المسلمون جميع ما معهم و ساروا حتى نزلوا على حصن يعرف بالحصين فنزل اهله بالامان على مال يحملونه فأجابهم و نقلهم عنها ثم سار الى مدينة يرغوا فاقام عليها ستة ايام و هو مجد في قتالهم فطلبوا الامان فأمنهم و تسلم حصنهم و نقلهم منه ثم سار الجراح الى بلنجر و هو حصن مشهور من حصونهم فنازله و كان اهل الحصن قد جمعوا ثلثمائة عجلة فشدوا بعضها الى بعض و جعلوها حول حصنهم ليحتموا بها و تمنع المسلمين من الوصول الى الحصن و كانت تلك العجل اشد شئ على المسلمين في قتالهم فلما رأوا الضرر الذي عليهم منها انتدب جماعة منهم نحو ثلاثين رجلا و تماهدوا على الموت و كسروا جفون سيوفهم و حملوا حملة رجل واحد و تقدموا نحو العجل و جد الكفار في قتالهم و رموا من النشاب ما كان يحجب الشمس فله يرجع أولئك حتى وصلوا الى العجل و تعلقوا ببعضها و قطعوا الحبل الذي يمسكها و جذبوها فانحدرت و تبعتها سائر العجل لان بعضها كان مشدودا الى بعض و انحدرت الجميع الى المسلمين و التحم القتال و اشتد و عظم الامر على الجميع حتى بلغت القلوب الحناجر ثم



ان الحزب انهزموا واستولى المسلمون على الحصن عنوة و غنموا جميع ما فيه في ربيع الاول فاصاب الفارس ثلثمائة دينار وكانوا بضعة و ثلاثين ألفا ثم ان الجراح أخذ اولاد صاحب بلنجر و أهله و أرسل إليه أحضره ورد اليه أمواله و أهله و حصنه و جملة عينا لهم يخبرهم بما يفعله الكفار ثم سار عن بلنجر فنزل على حصن الوبندر و به نحو أربعين ألف بيت من الترك فصالحوا الجراح على مال يؤدونه ثم ان اهل تلك البلاد تجموا و أخذوا الطرق على المسلمين فكتب صاحب بلنجر الى الجراح يعلمه بذلك فماد مجدا حتى وصل الى رستاق ملي و أدركهم الشتاء فاقام (ص 46، 7) المسلمون به و كتب الجراح الى يزيد بن عبد الملك يخبره بما فتح الله عليه و بما اجتمع من الكفار و يسأله المدد فوعده انفاذ المساکر اليه فادركه أجله قبل انفاذ الجيش فارسل هشام بن عبد الملك الى الجراح اقره على عمله و وعده المدد.

### C. *Ṭabari-i Kebîr tercemesi*

(Brit. Mus. Or. 31. A. K.)

[401b] خبر شدن جراح بن عبدالله الحكيمى زمين ارمينييه \*

چون جراح بن عبدالله ارمينييه بلادنه ايرد خزريانه جراحك حالتدن خبردار اولدى او كندن قاچوب بابالابواه كتندي جراح دخي يراغه<sup>1</sup> وارد انده بر نجه كون قرار قلدى اندن كرد<sup>2</sup> ارماغنى كچوب بابالابواه توجه اتدى بر يره اردلر اكا رود درلردى و اندن بابالابواه اكي فرسنك يول ادى جراح | انده قرار اتدى و جبال ملكلرته [402a] ادم كندردي تا جيميسى جراحك قاتنه درلدر بو ائشاده جراحه برسى ايدر كه امير ايله بلكل كه ملكاروكوز خزر ملكنه ادم كندر مشدى و بزوم كلدوكمزي اول بلدرمش امدى بو ايشك تدبيرين اتمك كرك جراح بيورديكه منادى قلدر كه امير بونده اوج كون قرار قلور يراغوكز دوزك ديو خلقه بلدرلر اندن كوچب بابالابواه ايرشدى و خزيرلردن آنده كسه بولماد و انده بر طرفدن دخي جقدرل و بابالابواه بچق<sup>3</sup> فرسنك قوندلر جراح قومندن بر مبارز كشي قفردى و اوكا اوج بيك كشي ورديكه يورى امدى حرزمينه وار و هر نه بولورسك غارت ايت و هر كم سنكله محاربه قلور ديله<sup>4</sup> يارن صباح كون طوغا بنم قائمه كل و بر شخسه دخي ايكي بيك كشي وردى اكا ددى كه دلرمينه وار هر نه بولورسك غارت ايت كندو قلان لشكريله يكرم بيك كشي كوچوب نهروانه كلدى اندن بابالابواه الك فرسنك چون وعده كون اولدى اول اكي ملك سكردمه كتمشردى اون بيك باش قيون و صغير اوج بيك باش اسير الوب كلديلر و بو قاقان اغلى بارچنك كه ملك خزر د ايرشديكه جراح يكرم بش بيك ازيله نهروانه<sup>5</sup> كلدى اقليم يشما و غارات و هر كميكه بولب ديلدى ددرل بارچنك بون اشذب قرق بيك (كشي ايله) دون كون سردى نهروانه<sup>5</sup> ايردى مقابل اولدرلر جراح ايدر

\* Zottenberg, IV, 270 - 273.

<sup>1</sup> بردعة

<sup>2</sup> الكبر

<sup>3</sup> Bir söz eksiktir.

<sup>4</sup> Metinde ديکه

<sup>5</sup> نهرالان

یا قوم سزه اللهدن غیرى کسسه نصرت آمز و سز اکا اعتقاد ایدک و هر کم سزدن الور جنت بولور و اگر ظفر بوله نامدار اولور حمیت ایدک ددی تکبیر ایدوب جنکه کردلر و توز هواى طئدی برى بزن کرمن اولدلر آخر کفار هزیمت اولوب مسلمانلر کفارک اردنه دوشوب قردلر بی حساب غنیمت الدلر و جراح بر حصاره ایرشدیکه اکا حصین درلردی محاصره اتدی اولدم امان دلدلر جراح بر شهره دخی کلدی یعو<sup>6</sup> درلردی الت کون انده جنک ایلدلر اخر صلح ایلدلر اندن بر شهره دخی ایردلر اکا بلنجر درلردی اکا مجال و یرمیوب قلجه الدلر | بلنجرک ملک الی ادمله قاچوب سمندر [402b] درلرد بر حصاره وارد اکا دخی وارب الدلر مالنی و اسیرنی بلنجر ملکونک اوغلن و قزن و تعلقاتن جمله اتدلر و اندن دخی وازدلر بر حصارنده انده قرق کئی واردی کورب امان دلدلر انلردن خراج الدلر اندن عزم اتدیکه کنه بلنجره واره و یا سمندریه واره بو ائنده ملک بلنجردن نامه کلدی و نامده دمشکه ای امیر بن دلرم که سکا ایلك ایدم سن بکا زیرا که ایلك ایلدک و بنم اهل عیالم و مالم و ملکوم کرو وردک امدی بلش اولکه خزر طایفسی و جبال ملکاری عهدی صدر اتفاق ایدب جمع اولدلر یوللری و دربندلری سر جمله بقلدلر وقتاکه بنم نامم سکا ایره احتیاط ایدوب قومکی دوتدراسن جراح دخی امر ایدوب کرو دندلر شکی درلر بر یر وارد کلوب اکا قوندلر انده قرار ایدب یزیده نامه کندردلر اولن فتحلری خبر ویرب کافر عهد صیوب یوللری بقلدوغلن بلرددی و یاردم دلد یزید قصد اتدیکه یاردم کندوره بو ائنده عراقده عبدالملکدن کلویه کلدلر یزید انی عزل ایدوب یرنه عمر بن یزید کندردی عراقین قوم اکا اطاعت اتدلر و جراح اول قیش شکیده اولدی قصد اتدیکه شامدن یاردم کله اخر خبر کلدیکه یزید بن عبدالملک الی یزیدک پادشاهلی درت یل اولدی و اذینه کیجهسی که شعبان اینک درت کون قالمشدی و یوز بش تمام اولمشدیکه دار فتادن دار بقایه رحلت اتدی اولدم قرقتده ادی اندن هشام بن عبدالملک خلیفه اولدی جراح بن عبدالله وعده اتدیکه یاردم کندوره تا خزریله قلج اولوب محاربه قلار.

D. İbnu A'sam, [II. 241 b - 242 a]

[II,241b]

ذکر لما فتح ابو جعفر المنصور ارمینیه و اذربایجان

قال ثم دعی المنصور یزید بن اسید بن زافر السلمی فمقدله و ولاه بلاد ارمینیه و دعا یزید بن حاتم فولاه بلاد اذربایجان قال فسار یزید بن اسید من العراق الی ارمینیه فنزل مدینة بردعه ثم فرق عماله فی البلاد و کتب الیه المنصور اما بعد فان ارمینیه لا تستقیم و لا تصلح الا بمصاهرة الخزر و الی عندی ان تصاهر القوم حتی یستقیم البلاد و الا فانی خایف علیک و علی جمیع عمالک من الخزر فانهم اذا ارادوا و اجتمعوا غلبوا فانظر و لا تخالف امری و اجتهد فی مصاهرة الخزر و السلام

ذکر تزویج یزید بن اسید بن زافر السلمی الی ملک الخزر

قال فلما ورد کتاب المنصور علی یزید ارسل الی خاقان ملک الخزر و اسمه تماظر

Tarki. — برغوا<sup>6</sup>

فخطب اليه ابنته وكان يقال لها خاتون فاجابه ملك الخزر الى ذلك فتزوجها يزيد بن اسيد على مائة الف درهم وزفت خاتون من بلاد الخزر الى بلاد الاسلام و معها عشرة الاف من اهل بيت من الخزر و معها اربعة الاف رمكة بفحولها و الف بغل و بقة و الف انسان و عشرة الاف جل خزرى من الجمال الصفار و الف جل تركى كل جل منها بسنامين و عشرين الف شاة و عشر عجلات على مثل القباب لها ابواب مضروبه بصفايح الذهب و الفضة مفروشة بالسمور و مجللة بالدبياج و عشرين مجلة فيها امتعة و آنية من الذهب و الفضة و غير ذلك قال فلما وردت بنت ملك الخزر الى بلاد الاسلام و معها هذا الخير الكثير حتى انزلت بموضع يقال له القباب على باب البردعة قال فانزلت هنالك ثم ارسلت الى يزيد ان ابث لى نساء من نساء المسلمين حتى يعلمنى الاسلام و تورينى القرآن فاذا تعلمت ذلك فشانك بنى فارس اليها يزيد بمدة نساء من بردعة فعلمها الاسلام | وقرأتها القرآن و لم يبق قائد من قواد يزيد بن اسيد الا و هداها من الهدايا على قدر طاقته حتى اذا تعلمت خاتون القرآن و عرفت الاسلام الفت عنها السيف و الحنجر فعلم يزيد بن اسيد انها اذنت له و الدخول فاقبل عليها باذنها و اذا قد اختضبت و تزينت قال فبنى بها يزيد بن اسيد و اقامت عنده سنتين و اربعة اشهر و ولدت منه و لدين ثم ماتت بعد ذلك و مات والداها جميعاً ببردعة فانعم عليها يزيد نعماً شديداً

[II. 242a]